

dc_867_14

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Sashalmi Endre

**Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban 1613-1725 között, az írott
források és az ikonográfia tükrében**

Pécs

2014

I.

A kutatási feladat összefoglalása – A kutatás előzményei

„A trónöröklés legitim joga az isteni gondviselésben való hiten alapszik, ami meghatározza magát az uralkodó személyét is – ez pedig az örökletes születés, amely független az emberek akaratától. Míg az emberi értelem a bűnös emberi természettől függ, addig az igaz hithez hű cár, aki Isten felkentje, Istennek való szolgálata révén elnyeri az Ő kegyelmét, és az egyház által ráruházott szentség folytán ennek a kegyelemnek a közvetítőjévé válik az egész nép számára.”

„A moszkvai cásra mindig is az isteni jogalap jegyében tekintettek, azaz úgy, mint Isten földi helytartójára, és Péter habozás nélkül ragaszkodott ehhez a hagyományhoz, amely előjogait szentesítette... Minthogy azonban a primogenitúra szerinti utódlás úgy Oroszországban, mint Európa-szerte integráns része volt az isteni jogalapú monarchiának, Péternek meg kellett mutatnia, hogy a két dolog szétválasztható.”

E két idézetnél tömörebben aligha lehet megfogalmazni annak a problémának a lényegét és jelentőségét, amelyet disszertációmban vizsgálok: nevezetesen a trónöröklés és az isteni jogalap kapcsolatát a Romanovok trónra kerülése és Nagy Péter halála közötti időszakban. Az első idézet Mihail Nazarovtól származik, aki egy igen rövid lélegzetű, néhány oldalas történeti felvezetés bevezetőjében fogalmazta meg e sorokat *Kto naszlednyik rosszijszkogo presztola?* (Moszkva, 2004.) című könyvében. A második idézet szerzője Antony Lentin, akinek nevéhez fűződik azon írás kritikai kiadása (*Peter the Great. His Law on the Imperial Succession*, Oxford, 1996.), amely Nagy Péter 1722-es trónöröklési rendeletét volt hivatott igazolni az alattvalók számára, és amely mű a következő címen látott napvilágot: *Pravda voli Monarsej vo opregyelenyii naszlednyika gyerzsavi szvojej. (Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására)*. Nem volt véletlen a címadás, hiszen a cár rendelete értelmében a trónt, az uralkodó akaratától függően, immár bárki örökölhette, függetlenül a jelölt nemétől, sőt attól is, hogy az illető rokonságban állt-e a cári családdal. Volt azonban valami, ami a trónutódlás változása ellenére vezérfonalként mégis összekötötte a különböző korszakokban a cárok isteni jogalapját a 16. századtól egészen a cárizmus bukásáig, ez pedig a következő, bibliai eredetű sor volt: „A cár szíve Isten kezében van.”

Az imént írottak alapján világos, hogy a trónöröklés és az isteni jogalap nem választható szét olyan határozottan Oroszországban, mint a nyugati kultúrkörben. Éppen ezért a kérdés historiográfiája úgy épült fel, hogy a két jelenségnek először az írott, majd a képi források alapján történő feldolgozásait mutattam be – bár ez a szétválasztás olykor, amint látni fogjuk, esetleges. Az írott és a képi források közt ugyanis szoros kapcsolat állt fenn, s ennek bemutatása a disszertáció egyik deklarált célja. Legjobb tudomásom szerint olyan vizsgálat, ahol a címben megjelölt témát az előbbiekben vázolt szempontok szerint dolgozták volna fel, még nem készült a nemzetközi szakirodalomban. Nemcsak a koncepció adja

azonban jelen kísérlet újszerűségét, hanem olyan források bevonása is, amelyek egyáltalán nem, vagy nem kellő mértékben kaptak figyelmet ezen összetett kérdéskör vizsgálatában. A historiográfiai áttekintés során az említett tematikai bontáson belül alapvetően a kronologikus rendet követve haladtam, kivéve, ha egy adott szerző esetében a tematikus taglalás logikusabb volt a kontextus szempontjából. Ugyanakkor ehelyütt csak a koncepcióban jelentős műveket említem meg.

***Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban 1613-1725:
az írott forrásokat feldolgozó művek historiográfiája***

Kifejezetten az orosz trónörökléssel foglalkozó mű Mihail Zizikin (immár majd egy évszázaddal ezelőtt írt) *Carszkaja vlaszty i zakon o presztonaszlegyii* (Szófia, 1924.) című munkáján kívül nem ismert számomra, a szerző megállapításai azonban sok tekintetben még ma is érvényesek. Zizikin, amint a cím is mutatja, érintette ugyan a hatalom természetének kérdését (természetesen az akkoriban elérhető szakirodalom alapján), de nagyrészt az öröklés problematikáját vizsgálta. Néhány kivételtől eltekintve viszont azokat a kútfőket vette górcső alá, amelyeket a jog körébe sorolhatunk, és főként a 18. századtól kezdődő időszakra koncentrálna.

A 17. század vonatkozásában meglehetősen mostohán bánt a történetírás a trónutódlás kérdésével, a „zavaros időszak” és Szofja régensségének kivételével. A „zavaros időszak” és az álcár problematika óriási historiográfiáját azonban mind ehelyütt, mind magában a dolgozatban is mellőzöm, hiszen az általam vizsgált periódus 1613-al indul. Természetesen az 1613 utáni korszak nem érthető meg a „zavaros időszak” nélkül, ezért két fontos összefoglalást szükséges kiemelni e témában. Egyrészt Chester Dunning *Russia's First Civil War. The Time of Troubles and the Founding of the Romanov Dynasty* (Pennstate University, 2001.) című monográfiáját, amely mára a kérdés klasszikusának tekinthető, megkerülhetetlen munka. A másik Ludmilla Jevgenyjevna Morozova könyve, *Akti otnoszjascsijeszja k izbranyiju Mihaila Fjodrovicsa na carsztvo* (Moszkva, 2005.), amely munka a forráskiadás szempontjából is mérföldkő, mivel több, korábban kiadatlan forrást közöl Mihail Romanov megválasztására vonatkozóan. A historiográfiai áttekintésnek nem célja, hogy a 16. század egészére visszanyúljon, azonban három fajsúlyos, a 16. századot is érintő művet szükséges megemlíteni. Így Viktor Mihajlovics Zsivov és Borisz Andrejevics Uszpenszkij közösen írt grandiózus, kismonográfiával felérő tanulmányát, *Car i Bog. Szemjotycseszkije aszpekti szakralizacii monarha v Rosszii* (Moszkva, 1987.), valamint Uszpenszkij válogatott írásait (*Izbrannije trudi*, Moszkva, 1994.), továbbá a *Car i patriarh. Harizma vlasztyi v Rosszii* (Moszkva, 1998.) című munkáját. Ezen írások megkerülhetetlenek a cárok isteni jogalapjának írott forrásokban való megjelenése szempontjából a 16-18. század vonatkozásában.

Ami az első két Romanov cár uralkodását illeti, Mihail Romanov uralkodásáról friss monográfia áll ugyan rendelkezésünkre Vjacseszlav Kozljakov tollából, *Mihail Fjodorovics* (Moszkva, 2010.) címmel, de a trónutódlás problematikájával érdemben nem foglalkozik, egyedül Waldemár dán királyfi lehetséges utódlása kapcsán – akit Mihail lányával akartak összeházasítani – merül fel nála a kérdés. Philip Longworth 1984-ben megjelent könyve

Alekszej cárról, *Alexis. Tsar of All the Russias* (London, 1984.) sokáig az egyetlen modern monográfia volt a 17. század legjelentősebb orosz uralkodójáról, melyben a szerző mind a trónöröklés újfajta legitimációs ceremóniáját, azaz a *bemutatót*, mind az isteni jogalap írott forrásokban való megjelenését érinti. 2003-ban ugyan adatokban gazdag, de főként narratív jellegű orosz nyelvű monográfia jelent meg Igor Leonyidovics Andrejev tollából a cárról, *Alekszej Mihajlovics* címmel (Moszkva, 2003.), mely szintén foglalkozik a bemutatással, de a könyv legfontosabb érdeme az Alekszej alatti udvari és egyházi ceremóniák leírása.

Isolde Thyrêt 2001-ben megjelent munkája, *Between God and Tsar: Religious Symbolism and the Royal Women of Muscovite Russia* (De Kalb, 2001.) főként a 16-17. századra koncentrál, és a nagyfejedelmi illetve cári feleségeknek a dinasztikus öröklésben játszott szerepét („*A carica mint dinasztikus kapocs*”), továbbá vallási-szimbolikus funkcióit (közbenjárók Istennél a cár és az ország számára), végül pedig az önálló nőuralom lehetőségeit vizsgálja – ez utóbbit az utolsó Rurikida, Fjodor felesége, Irina kapcsán, illetve Nagy Péter féltestvére, Szofja carevna hatalmi ambícióit illetően. Az írott források mellett, a címnek megfelelően, az ikonográfia is hangsúlyos szerepet kap Thyrêt írásában, de magára a szűk értelemben vett öröklés kérdésére nézve csak a Rurikidák és a Romanovok közti dinasztikus kapocs megteremtésével valamint Szofja önálló uralkodóvá válásának kísérletével foglalkozó részek bírnak jelentőséggel. Éppen ez utóbbi kérdést taglalja részletesen Alekszej Bogdanov 2001-ben megjelent *Moszkovszkaja publicisztika poszlednyej csetvertyi XVII veka* (Moszkva, 2001.) című művében. A szerző e témában írt két fontos korábbi tanulmányát kibővítve és tágabb kontextusba helyezve mutatja be a könyv egyik fejezetében, hogy Szofja régenssége idején miként állították a dicsőítő irodalmat és az újdonságnak számító műfajt, a metszeteket Szofja szolgálatába, az ő hatalmi ambícióit legitimálandó. Ugyanakkor a moszkvai koronázási *ordok* vonatkozásában is fontos megállapításokat tett Bogdanov e munkájában.

A Péter alatti öröklés kérdésében alapirodalomnak számít Antony Lentin már említett 1996-os műve. Lentin kitűnő bevezető tanulmánya mellett több releváns forrást is közöl könyvében, így Péternek azt az 1718-as manifesztumát, amelyben Alekszejt kizárta a trónöröklésből, valamint magát az 1722-es trónöröklésről szóló rendelet szövegét is – Prokopovics művéhez hasonlóan ezeket is bilingvis orosz-angol kiadásban. A trónöröklés kérdésének Péter alatti legújabb összefoglalásának is tekinthető Nyikolaj Ivanovics Pavlenko *Alekszej carevics* (Moszkva, 2008.) című könyve, melyben Alekszej biográfiáján keresztül mutatja be az 1718-ig terjedő időszak dinasztikus kríziseit.

Mintegy az előző két munkát egészíti ki Garry Marker 2007-ben megjelent *Imperial Saint. The Cult of Catherine and the Dawn of Female Rule in Russia* (De Kalb, 2007.) című munkája, melyben részletesen taglalja, hogy Szent Katalin alakját miként tették alkalmassá arra, hogy Nagy Péter második feleségének, Katalinnak a trónhoz való jogát megalapozzák vele. Katalin utódlása kapcsán Marker írott és képi forrásokat egyaránt vizsgált, így ez a mű tekinthető leginkább olyan vállalkozásnak, amely jelen írás célkitűzéséhez hasonló. Marker könyve egyben felmentést is adott az alól, hogy a trónöröklésnek ezt a szegmensét a dolgozatban túlzott részletességgel tárgyaljam – ugyanakkor igyekeztem olyan képi forrásokat bevonni ennek kapcsán, amelyeket Marker nem vizsgált. Lényeges viszont megemlíteni, hogy

a nőuralom kérdését Marker szélesebb időperspektívába helyezi, és 17. századi előzményként, Thyrêt könyvére reflektálva, elemzi azokat az okokat is, amelyekben Szofja hatalmi ambíciónak megghiúsulását kereshetjük.

Trónöröklés és isteni jogalap Oroszországban 1613-1725: a képi forrásokat feldolgozó művek historiográfiája

A hatalom képi ábrázolásának kérdéskörét tekintve nem vitás, hogy az orosz uralkodók viszonylatában Franz Kämpfer *Das Russische Herrscherbild. Von Anfängen bis Peter dem Grossen* (Recklinghausen, 1978.) című könyve mind a mai napig a legalaposabb és immár klasszikusnak számító feldolgozása a cárok isteni jogalapja ikonográfiájának. Kämpfer, amint a cím is mutatja, az orosz kultúra bizánci vallási alapjaitól kezdi a kérdés tárgyalását két nagy részre osztott művében: az első a *Szisztematikus rész*, míg második a *Történeti rész* megnevezés alatt szerepel. Ennek ellenére az első rész is erős történeti jelleggel bír, minthogy a metodológiai alapokat különböző korszakokból vett bizánci, szerb és orosz történeti példákon keresztül mutatja be.

A második részben a Kijevi Rusztól indít, s számunkra fontos, hogy a 17. századi Oroszországról írt fejezet meglehetősen tág teret kap – nem véletlenül, minthogy Kämpfer szerint a nyugati kulturális hatások, amelyek csak sporadikusak voltak a 16. században, a 17. század közepétől új fázisba léptek, különösen azt követően, hogy Ukrajna orosz protektorátus alá került (1654). Általában véve, persze, ez utóbbi megállapítás a könyv megírásakor sem hatott újdonságnak, viszont Kämpfer előtt az uralkodókép tekintetében ezt nem dokumentálták olyan szisztematikusan, mint ahogy azt ő tette. Még fontosabb azonban, hogy Kämpfer rámutatott: az uralkodói hatalom ikonográfiájában bekövetkező határozott váltás egyik oka Nyikon személyével és a cárnak Nyikonnal való konfliktusával hozható összefüggésbe. Kämpfer úgy véli, hogy a 17. század második felében az orosz udvari kultúra esetében nem lehet „semmilyen orosz különútról” beszélni, „hanem abban a nyugat-európai abszolutizmushoz hasonló jelenségeket, vagy a bizánci modellt kell látni”: Grabar szóhasználatával, „a valóság szakralizációját”, ami természetesen az uralkodóképben is tükröződött.

Kämpfer az uralkodókép tárgyalásakor a könyv egészében, s így a 17. századi orosz résznél is, a képi ábrázolások széles körét vonultatja fel: érmék, ikonok, falfestmények, festmények, (önálló illetve könyvek címlapjaiként szolgáló) metszetek, illusztrált könyvek sorát. A 17. század áttekintésében Alekszej cárra fókuszál, s viszonylag részletesen tárgyalja Szofja régensségét, az utána következő évtizedből azonban csak két metszetet említ meg, tehát az 1690-es évekkel zárja könyvét. Bevallottan nem törekszik arra, hogy a Pétert dicsőítő képi ábrázolásokat bevonja a vizsgálatba, minthogy véleménye szerint Péter „reformjai a művészet területén is radikálisan átalakították a régi orosz tradíciókat”. Úgy véli, hogy „1700 után – Szent György alakjának kivételével – semmi nem maradt a bizánci-szláv ikonográfiából vagy stílusból”. (E megállapítása azonban nem állja meg a helyét.)

Kämpfer a következőkben felsorolandó elemeket jelöli meg a nyugatosodás fő motívumaiként, melyek vázlatos áttekintése egyértelművé teszi, hogy a disszertáció miért tartalmaz a nyugati kultúrkörrel foglalkozó terjedelmes fejezetet is. Kämpfernél az egyik korszakhatárt jelentő elem, a IV. Ivántól I. Péterig terjedő időszak vizsgálata során, az *uralkodó lovas ábrázolásának* megjelenése a 17. század közepén. A következő kardinális pont az *uralkodói portré* kérdése, amely a 16. századi előzmények után a 17. század elején kezd lassan kibújni az ikonábrázolás kötöttségei alól. A portré műfaja szempontjából Kämpfer különleges jelentőséget tulajdonít az ún. *Tituljarnyiknak* (1672), az orosz uralkodók és néhány európai uralkodó arcképeit tartalmazó műnek, amely a portréábrázolás terén az ún. „portré-ikon” műfajába tartozik. Ez azt jelenti, hogy az itt látható uralkodóábrázolások még nem élethű portrék, de már úton vannak afelé, miközben alárendelődnek az ikonábrázolás kötöttségeinek. A *Tituljarnyik* azért korszakhatár Kämpfer szerint, mert IV. Ivántól eddig tart az a korszak, amely után áttörés következett be „az orosz uralkodóknál az énkép terén a középkorias-bizáncitól, az újkorias, »Péter előtti« énképhez”. A 17. század utolsó évtizedeinek átmenti időszakát követően ugyanis, kb. 1700 után az uralkodóábrázolás Oroszországban már nem az exkluzivitásra épült, hanem a korabeli világban, az európai uralkodók „klubjában” elfoglalt pozíciót hangsúlyozta. Alekszej cárnak a *Tituljarnyikban* található *portré-ikonja* kapcsán tette Lindsey Hughes a következő, rendkívül figyelemre méltó megállapításokat, amely részlet egyben jelen értekezés létjogosultságára is rámutat.

„A moszkvai »monarchikus mítosz« az isteni jogalapban gyökerező kizárólagos királyi hatalom elvén nyugodott. Az ország csak egy kegyes ortodox cár alatt virágozhatott... Mégis, ezek a fogalmak alig nyertek kifejeződést teoretikus szövegekben. A portrék bizonyítéka ezért tehát felbecsülhetetlen a történészek számára, melyeket az udvari *ceremóniák* részletes feljegyzései mellett kell elemezni – ezekből a ceremóniákból pedig a cár nemcsak úgy vette ki részét, mint az udvarnak és a vallási életnek, hanem mint *magának Oroszországnak, Isten kiválasztottjának a középpontja* is. A portrék az idealizált uralkodót testesítik meg.” (Kiemelés tőlem: S.E.)

Végül pedig a változás harmadik elemeként Kämpfer az „*aktuális uralkodó*” ábrázolásának motívumát emeli ki, amely szintén tipikus volt a korabeli Nyugat-Európában: tehát nem annyira az ősök vizuális megjelenítése lett fontos, hanem az éppen regnáló uralkodó ábrázolása. Kämpfer szerint az orosz uralkodókép átalakulásában az a kérdés, „hogya a középkori ortodox uralkodóképet miként gyűrte maga alá a »politikai kép« fogalma, csak egyetlen aspektusa egy komplex jelenségnek”. Ugyanilyen fontos kérdés, hogy „miért volt olyan dinamikus a politikai kép fejlődése” – ami viszont még kutatásra vár. Kämpfer nem ad definíciót arra nézve, hogy mit jelent számára a „politikai kép”, azonban úgy gondolom, hogy ha az *aktuális uralkodó portrészerű ábrázolásainak konkrét politikai célokra* történő alkalmazását értjük ez alatt – amely ábrázolások persze mindig általános elveket is kifejeztek a hatalomról –, akkor nem járunk messze a valóságtól.

Az *uralkodói portré* a királyok isteni jogalapjának egyik alapvető kifejeződési módja volt a korabeli Nyugat-Európában, ami Oroszországban Nagy Péternél tett szert központi jelentőségre. A hatalom képi ábrázolása e műfaj nélkül már nem volt elképzelhető, s az akkori

portrék mellé már jelzőt sem kell tenni, hiszen ezek valódi, élethű ábrázolásai voltak a regnáló uralkodónak – mögöttes tartalmát tekintve pedig az uralkodói hatalom felfogásának, legyen az lovas ábrázolás, egyszerű mellkép vagy egész alakos kép.

Marija Andrejevna Alekszejeva *Gravjura petrovszkogo vremeni* (Moszkva, 1990.) című műve szintén tartalmaz a 17. századra vonatkozó rövid részt. Ebben kiemeli, hogy Péter már az 1690-es évektől tudatosan törekedett a metszetekben rejlő széleskörű propagandisztikus lehetőségek kiaknázására (ennek részleteit azonban nem fejt ki), uralkodásának 1700 utáni időszaka pedig kifejezetten kiemelkedik az újdonsült műfaj alkalmazása tekintetében: „Sem korábban, sem később nem játszottak ilyen aktív szerepet a metszetek.” Alekszejeva az egyes alkotókhoz köthető iskolák alapján mutatja be a metszetek Péter alatti történetét, kronologikus sorrendben – nagy teret szentelve ugyan az uralkodói portrénak, de az ideológia szempontjából csak kevésbé elemelve az egyes metszeteket.

Richard Wortman *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy* (Princeton, 1995. vol. I.) című műve szintén mérföldkönek számít a vizuális propaganda kérdésének taglalásában, de valójában ő sem Pétertől, hanem korábról indít. A viszonylag rövid, 17. századi felvezetés után a Péterről szóló rész nemcsak összefoglalása a történeti irodalomnak, hanem önálló kutatásnak tekinthető. A *szcenárió* fogalmát Wortman azokkal a rituálékkal azonosítja, amelyek által az egyes uralkodók elkülönítették magukat a kormányzottaktól: azaz a koronázással, temetéssel, valamint az egyházi és világi ünnepek ceremóniáival. A rituálék „egy másik szférába emelték az uralkodót”, a körülötte levő elit pedig részben osztozott ebben a szakrális aurában. Ami a 16-17. századi rituálékat illeti, valamint azt, hogy miként tükröződött azokban az ideológia, e téren megkerülhetetlen Michael Flier tanulmánya a *Cambridge History of Russia* egyik fejezetében (*Political Ideals and Rituals*. In: Perrie, M. (ed.), *Cambridge History of Russia*. vol. I. Cambridge, 2006., 387-408.), aki a Péter előtti idők azon rituáléit mutatja be, amelyeket Péter nagyrészt megszüntetett. Visszatérve Wortman könyvére, a szerző deklarált szándéka szerint művének középpontjában az uralkodó személye, bár nem kifejezetten maga az uralkodói portré állt. Ennek ellenére a Péterrel foglalkozó fejezet első része az uralkodóábrázolás problematikáját tekintette át a vizuális művészetekben, míg a másik nagy egység a koronázás és a temetés köré épült, melyben röviden kitért a trónutódlás kérdésére is.

James Cracraft *The Petrine Revolution in Russian Imagery* (Chicago-London, 1997.) című könyve lényegében Kämpfer írásának szerves folytatása, bár Kämpfer nevét nem említi sem a bibliográfiában sem a hivatkozásokban, s mára szintén a kérdés klasszikus kifejtésének tekinthető. Cracraft könyve nem tartalmaz bevezető metodológiai fejtegetéseket, viszont ő is visszanyúl a bizánci alapokhoz. Ezenkívül meglehetősen jól mutatja be a 17. század változásait, különösen a *Forradalmi átalakítások* fejezetben, amelyben a korszakhatárt 1700 tájára teszi, csakúgy, mint Kämpfer. Az átalakítás kezdetét nem adja meg pontosan („a kései 17. századot” említi), de a kifejtés során világossá válik, hogy az 1660-as évektől datálja azt. Cracraft szerint ez a durván három évtized mintegy „előkészítő vagy átmeneti állomás” volt az európaizálódás folyamatában: egy olyan időszak, amely „próbálkozó, tapogatózó” volt, de amelynek „dinamizmusát az európaizálódás adta”. Szerinte ebben az időben egy olyan „esztétikai vagy művészi, kognitív és/vagy pszichológiai váltás ment végbe”, amely

előkészítette az utat a péteri forradalom számára, s melynek során aztán „a tradicionális képi ábrázolást felváltotta az, amitől korábban féltek vagy tiltott volt”. Cracraft természetesen nemcsak az uralkodóképpel foglalkozik, de ez nagy teret kap nála, már ebben a fejezetben is. Könyvének végső konklúziója az, hogy Péter idején Oroszországban a képi ábrázolás terén forradalom zajlott le, „mind a tartalom, mind a forma, mind a képek készítésének technológiája terén”, és a kb. 1700 utáni időszak egy külön fázis az orosz kultúra történetében. (Ezek a következtetések összhangban vannak Kämpfer véleményével, mind a kronológia, mind a változások mikéntje tekintetében.) Cracraft szerint a Péter alatt zajló vizuális forradalomban meghatározó szerepe volt az új európai kultúrának, és az ezt átvevő hatalmi elitnek, amely patronálta és terjesztette azt. A nyugati hatásoknak az orosz képi ábrázolásba történő egyre mélyebb behatolását, másként a „péterei forradalmat az orosz művészetben”, pedig úgy látja, hogy „az alig több, mint mesterséges és pragmatikus alkalmazása a politikai nagyság hangsúlyozásának egy uralkodó által”. Cracraft, Kämpferhez hasonlóan, nemcsak a grafikus művészetet tekinti át, hanem a vizuális művészetek egészét.

Az orosz szerzők közül a problematika szempontjából megkerülhetetlen Oleg Taraszov *Icon and Devotion* (London, 2001.) című műve, melynek angol nyelvű kiadását használtam, minthogy ez részletesebb, átdolgozott verziója a korábban megjelent orosz változatnak. Taraszov is a 17. század második felétől indít, s ő sem az uralkodóábrázolásra koncentrál, de ennek ellenére ebben a vonatkozásban is alapműnek kell tekinteni írását. Taraszov műve elsősorban azért érdekes, mert aprólékosan mutatja be azt a változást, hogy a nyugati hatások, a barokk szimbolizmus (ezen belül is elsősorban az *embléma*), valamint a portréfestészet miként alakították át az ikonok kompozícióját, s az új műfajokat miként állították a hatalom imázsának szolgálatába. Nem véletlen, hogy orosz szerzőtől csak viszonylag későn jelent meg ilyen átfogó munka, minthogy az ikonográfiai kutatások a koraújkori ruszisztikában inkább angol, amerikai és német kutatókhoz voltak köthetők.

A 17. század közepétől datálható ukrán ikonográfiai hatások szempontjából alapvető (az uralkodóábrázolás és a motívumok terén) Serhy Plokhly *Tsars and Cossacks: A Study in Iconography* (Ukrainian Research Institute of Harvard University, 2002.) című könyve, mind az ikonok, mind a metszetek vonatkozásában. Itt kell még megemlíteni Elena Boeck tanulmányát *Claiming and Acclaming Peter I: Ukrainian Contributions to the Visual Commemoration of Petrine Victories* (in: Plokhly, S. (ed.), *Poltava 1709: The Battle and the Myth*. Cambridge, Mass., 2012., 271-308.), amely szintén az ukrán és nyugati ikonográfiai hatások legújabb elemzését adja néhány ikon és metszet vizsgálatával a 17. század utolsó évtizedeitől 1717-ig terjedően.

Ernst Zitser *The Transfigured Kingdom: Sacred Parody and Charismatic Authority at the Court of Peter the Great* (Ithaca-London, 2004.) című könyve szintén alpmű lett, amit az is mutat, hogy viszonylag hamar, 2009-ben, orosz fordításban is napvilágot látott. A szerző célja az volt, hogy megértse „milyen viszony állt fenn a szent dolgok parodizálása és a cár isteni hatalmának megerősítése közt I. Péter udvarában”. Ezek a paródiák Zitser szerint kiemelték a cárt a korabeli tradíciókból, megmutatták hatalmát az egyház felett, világossá tették a cár „jogon kívüli hatalmát, amelyet közvetlenül Isten adott számára”, következésképp jogot arra, hogy átformálja Oroszországot.

Legújabbán Robert Collis jelentkezett az isteni jogalap Péter alatti felfogásának újraértelmezésével *The Petrine Instauration. Religion, Esotericism and Science at the Court of Peter the Great* (Leiden, 2011.) című, impozáns terjedelmű könyvével, melyben úgy érvel, hogy a címben említett területek, nem pedig a felvilágosodás eszméinek, a racionalizmusnak és a szekularizmusnak a kontextusában kell értelmezni Péter alatt az uralkodói hatalom ideológiáját, amely a cár reformjainak háttérében állt. Az írott források mellett az ikonográfia is fontos helyet kap a mondanivaló argumentációjában annak bizonyítására, hogy Pétert mint Isten kiválasztottját messianisztikus uralkodónak állították be az ideológia fő képviselői, és ez volt az ő saját felfogása is az uralkodás mikéntjéről.

A historiográfia, különösképpen pedig a felhasznált szakirodalom kapcsán meg kell jegyezni, hogy az angol nyelvű irodalom javára történt súlyponteltolódás egyben azt is jelzi, hogy a koraújkori orosz politikai eszmék, különösképpen pedig a politikai ikonográfia terén az orosz nyelvű szakirodalom viszonylag csekély. Ez egyértelműen ideológiai okokkal magyarázható a szovjet korszakban. Bár az utóbbi két évtizedben történt előrelépés mindkét téren, mégis, különösen az ikonográfia teoretikus megközelítésének és kutatásának területe – leszámítva, természetesen magának az ikonnak a szemiotikai és teológiai megközelítését, amely téren, érthetően, mindig is erős volt az orosz irodalom – az angolszász és a német szakirodalomhoz köthető dominánsan a *ruszisztikában* is. Jól példázza általában véve (és nemcsak a ruszisztikára leszűkítve) a trendet a *Handbuch der Politischen Ikonographie* (2011) kiadása, amely ABC sorrendben ad átfogó ikonográfiai áttekintést az egyes politikai fogalmakról. Az is sokatmondó másfelől, hogy a modern állam kialakulásának különböző aspektusait tárgyaló angol nyelvű sorozat (*The Origins of the Modern State in Europe: 13th to 18th Centuries*) jelen témába vágó kötetében (Ellenius, A. (ed.), *Iconography, Propaganda and Legitimation*. Oxford, 1998) egyáltalán nem kapott helyett Oroszország tárgyalása. Ebben a tekintetben is hiánypótlónak tekinthető tehát a disszertáció.

II.

Források és módszertan

Az itt következő fejezet keretében, terjedelmi okok miatt, nem térek ki az összes felhasznált forrásra és a forráskritikai kérdésekre sem, hanem csak azokra a kútfőkre koncentrálok, amelyek markánsabb terjedelemben jelennek meg az értekezésben, illetve a válogatás szempontjait mutatom be, ami viszont már a módszertan területére visz át. A források kiválasztásánál arra törekedtem, hogy a trónöröklés írott jogi szabályozási körébe tartozó kútfők mellett, amelyek a vizsgált korszakban csak Nagy Péter idején tesznek szert jelentőségre, olyan narratív és képi forrásokat vonjak be az elemzésbe, amelyek eddig egyáltalán nem, vagy nem kellő mértékben kaptak teret a probléma megvilágításában. Péter uralkodása idején ezekhez csatlakoznak még a szónoklatok. Ami a képi forrásokat illeti, ezek kiválasztásában az vezérelt, hogy a dolgozat címében jelzett problematikát az uralkodó, illetve

az uralkodócsalád ábrázolásait tartalmazó ikonok és metszetek segítségével tárjam fel – összhangban az uralkodói portrénak az előbbieken említett fontosságával.

Vizsgálati módszerem kialakításához nagyban hozzájárult Wil van den Bercken 2003-as tanulmánya: *The Canonisation of Nicholas II in Iconographical Perspective: Political Themes in Russian Icons* (In: Sutton, J. - van den Bercken, W. (eds), *Orthodox Christianity and Contemporary Europe*. Leuven-Paris-Dudley, MA, 2003., 183-209.). Politikai témájú vagy másként „történelmi ikonokon” ő az olyan ikonokat érti, amelyek nem bibliai események vagy valamely szent (és az ő életének) ábrázolásai, de nem is dogmát jelenítenek meg, hanem egy-egy konkrét eseményt, amelynek eszkatologikus értelmezést adnak képi formában. Az első ilyen ikon Kazany 1552-es bevétele után készült, a 17. században és a 18. század elején pedig újabb ikonok születtek ebben a műfajban, és ezen ikonok sajátossága az, hogy élő cárokat ábrázoltak rajtuk (esetenként családtagjaikkal), sok esetben egyértelműen felismerhető módon.

Az uralkodói portré jelentőségét nemcsak önmagában a nyugatosodás problémája indokolja, hanem sokkal inkább az (amint már említettem), hogy a nyugati kultúrkörben a koraújkorban az uralkodói portré a királyok isteni jogalapjának egyik alapvető kifejeződési formája volt. Mindazonáltal, az összehasonlító szempont fontossága mellett, az orosz viszonyokat elsődlegesen saját premisszáin belül kell értelmezni. Éppen ezért fontos, hogy a cárok élethű vagy ahhoz hasonló ábrázolásait más dimenzióba helyezi a képteológia és a képtisztelet fontossága az ortodoxiában. Ami az élő uralkodóknak az ikonokon való megjelenítését illeti, ebben a vonatkozásban alapvető jelentőséggel bír az a tény, hogy az orosz egyház 1551-es, ún. *Százcikkelyes zsinata* helybenhagyta a gyakorlatot, mely szerint megengedett élő személyeket, köztük az egyházi hierarchia tagjait és uralkodókat ábrázolni az ikonokon. Ezért természetes volt a zsinati határozatok eredeti forrásszövegének bevonása (Emcsenko, E. B. (ed.), *Sztoglav. Isszledovanyije i tyekszt*. Moszkva, 2000.).

A 17. századból, különösen annak második feléből már több példa van arra, hogy az uralkodócsalád élő tagjainak, elsősorban pedig a cároknak az egyértelműen felismerhető képe jelenik meg egyes ikonokon. Az élő cárok felismerhető ábrázolása az ikon szakrális terében azért nagy fontosságú, mert az ortodox teológia szerint a megfelelően megfestett ikonon a Szentlélek lakozik. Továbbá, minthogy az ikonábrázolás koncepcionális eleme a földi téren és időn való kívülállás kifejezése, így az élő, földi időben és térben létező uralkodó az ikonon mintegy „összemosódik” az örökkévalóság vizuális megjelenítésével. Az efféle ikonok ezért egyértelműen a cár és a dinasztia szakralizációját célozták, és egyben az isteni jogalap legfontosabb képi kifejezései voltak.

Ugyanakkor ezek az ikonok, amellet, hogy megjelenítették a cári hatalomról vallott felfogás alapelemeit, csakis konkrét kontextusukban értelmezhetők megfelelően, s ugyanez igaz a metszetekre is. A cár, esetenként a dinasztia egyes tagjainak ábrázolásai ugyanis a 17. század második felében metszeteken is megjelentek, ami aztán teljesen általánossá vált 1700 után – nem utolsósorban a trónöröklési krízis egyes állomásainak lenyomataként, azzal a céllal, hogy az örökös gyorsan változó személyét publikussá tegyék, illetve legitimációját megeremtsék. A 17. század második felének vonatkozásában tehát a képi ábrázolások terén

az Oroszországban újdonságnak számító műfajra, a metszetekre fókuszáltam, s ez markánsan jelen van Szofja uralkodásának valamint az 1690-es évek tárgyalásában is. A metszetek aztán egyértelműen dominálni fognak a képi források terén a téma kifejtésében Péter uralkodásának 1700 utáni időszakában, míg az írott források terén ekkor a jogi jellegű dokumentumok (mint például a *Manifesztrum Alekszej cárevicsnek a trónöröklésből való kizárásáról*, 1718) és a szónoklatok kapnak privilegizált szerepet. Nem véletlenül, hiszen a metszetek mellett a nyomtatásban is megjelent szónoklatok voltak azok a médiumok, amelyek szélesebb publicitást biztosítottak a trónutódlás változásainak közzétételére, egyúttal pedig az isteni jogalap kifejtésére.

A metszeteket illetően mind a 17. század, mind a 18. század vonatkozásában megkerülhetetlenek voltak Dmitrij Alekszandrovics Rovinszkij kiadványai: egyrészt a *Matyeriali dlja russzkij ikonografii* (Szentpétervár, 1884-1891. vol. I-XII.) valamint a *Podrobnij szlovar russzkijh gravirovannih portretov*. (Szentpétervár, 1886-1889. vol. I-IV.) című többkötetes művei máig nagyrészt kiaknázatlan tárházát jelentik az orosz ikonográfiai kutatásoknak. Rovinszkij gyűjteményén kívül természetesen felhasználtam a *szakirodalomban közölt metszeteket és ikonokat*, valamint internetes elérhetőségű érméket is, amelyeket a koncepció szempontjából fontosnak ítéltam. Külön említést érdemel a képi források terén Nagy Péter *Szimvoli i emblemata* (1705) című, Amszterdamban kiadott jelképkönyve, amely az új nyugati szimbólumrendszer kézikönyve lett. A mű jelentőségét mindig megemlítik a szerzők a szakirodalomban, ám címlapjának ikonográfiai elemzése mindeddig hiányzott, noha Péter ezzel igyekezett új imázsát propagálni mind Oroszországban, mind a külföld felé, amit a címlap bilingvis orosz és latin feliratai is mutatnak. A mű jelentőségét növeli, hogy 1719-ben oroszországi kiadására is sor került.

Kronológiai sorrendben haladva, az írott források közül kiemelkedik jelentőségében a 16. században keletkezett *Sztyepennaja Knyiga* (Fokozatok Könyve), amely bár kívül esik a tárgyalt intervallumon, a 18. századig terjedő hatása miatt nem nélkülözhető, amit a dolgozatban írott és képi források elemzésén keresztül egyaránt igazoltam. Szerencsés egybeesést jelentett, hogy kutatásommal egyidőben látott napvilágot a *Fokozatok Könyve* kritikai kiadása Gail Lenhoff és Nyikolaj Pokrovszkij jóvoltából, egy kutatócsoport munkájának köszönhetően (Moszkva, 2007-2011. vol. I-III.), valamint impozáns tanulmánygyűjtemény is készült ennek kapcsán a műről. Ugyancsak felhasználtam a *Russzkoje zakonodatyelsztvo x-xx vekov* (Moszkva, 1986-1987. vol. III-IV.) című gyűjtemény azon kötetét, amelyek a téma szempontjából releváns forrásokat tartalmaztak, valamint a 17. század vonatkozásában a *Szobranije goszudarsztvennih gramot i dogovorov* (Moszkva, 1828. vol. III-IV.) című kiadványt.

A dolgozatban nagy terjedelmet kap Mihail cár 1613-as ún. megerősítő iratának vizsgálata (*Utverzsennaja gramota ob izbranyii na Moszkovszkoje goszudarsztvo Mihaila Fjodorovicsa Romanova*. Moszkva, 1906.), amely forrás részletes elemzésére eddig nem került sor a nemzetközi ruszisztikában. A megerősítő irat elsődleges jelentősége számomra (amellett, hogy kimutattam benne a *Fokozatok Könyvének* hatását) két dologban áll: egyrészt annak hivatalos jellegében, másrészt a legitimáció olyan tárházában, amelynek egyes elemei

másutt egyszerre sehol nem jelennek meg a Romanovok trónra jutásáról tudósító narratív forrásokban.

A *Fokozatok Könyve* még közvetlenebb hatása mutatható ki Fjodor Gribojedov 1667-ben írt művében (*Isztorija o carjah i velikih knyazjah zemli Russzkoj*. Szentpétervár, 1869.), amely egy kortárs megfogalmazás szerint a „Romanov nemzetség fokozatainak könyve” volt. Ez a forrás nemcsak emiatt kapott különleges jelentőséget, hanem azért is, mert ugyancsak mellőzte a korábbi kutatás. Annak ellenére, hogy ebből a trónörökös bemutatásának kortárs leírásáról is értesülhetünk, mégpedig első kézből származó információk alapján, hiszen a mű első verziója Alekszej Alekszejevics 1667-es bemutatásával ért véget. Mivel pedig a trónörökös bemutatása az ún. *évbúcsúztató/újévi rituálé* keretében történt, ez a tény a bemutatást egyúttal ennek a ciklikus vallási rituálénak az értelmezési körébe is belehelyezi. További elemzési szempontot kínál a mű az imént említetteken kívül azért is, mert véleményem szerint Alekszej cár és Nyikonn pátriárka konfliktusának következménye, nevezetesen az orosz egyház cári hatalomnak történő alárendelődése is kimutatható benne, amit a mű szerkezete és tartalma alapján igyekeztem bizonyítani.

Ugyancsak a *Fokozatok Könyve* és a Nyikonnal való konfliktus lezárulása adja meg a tágabb illetve a szűkebb kontextust Szimon Usakov, *Az orosz állam fájának elültetése* (1668) című ikonjának vizsgálatához, amelyen a dinasztia élő tagjainak (köztük az 1667-ben trónörökösként bemutatott Alekszej Alekszejevicsnek) az ábrázolása jelenik meg az ikon szakrális terében. Usakov ikonjáról ugyan több hosszabb-rövidebb elemzés született már, de az iménti szempontok együttes alkalmazása, az ikonon levő képi ábrázolások valamint a rajta levő feliratok teljeskörű vizsgálatán keresztül, szintén újdonságnak számít. Az iménti példák ugyanakkor már önmagukban is egyértelművé teszik az írott és képi források együttes vizsgálatának szükségességét és igazolhatóságát Alekszej uralkodása idején, ami a későbbi időszak vonatkozásában is termékenyen alkalmazható szempontnak bizonyult. Az 1660-as években ugyanis egy írott és képi forrásokban is jelentkező határozott legitimációs hullámról lehet beszélni az uralkodói hatalom esetében, amit jórészt a Nyikonnal való konfliktus hívott életre. Újdonságnak számít továbbá a dolgozatban (ugyanakkor az említett legitimációs hullám fontos darabjának tekinthető) Szimeon Polockij *Orjol Rosszijszkij* (*Orosz Sas*, 1667) című művének terjedelmesebb elemzése a trónöröklés és az isteni jogalap szemszögéből, amely mű esetében a meglevő szakirodalom eddig csak az irodalmi vonatkozásokra koncentrált, az emblematikus költészet kapcsán. Polockij művét, amely kifejezetten Alekszej cárevics már említett 1667-es bemutatására készült, ugyanakkor igyekeztem abban a földrajzi és intellektuális közegben elhelyezni, amelyből táplálkozott, nevezetesen az ukrán heraldikus költészet és heraldikus metszetek kontextusában: így kerültek be a dolgozatba Ioann Armasenko versei és a hozzájuk tartozó metszetek.

A Péter idején keletkezett források közül kiemelkedik jelentőségében a dicsőítő irodalom tanulmányozása, amely mind a trónöröklés, mind a szűk értelemben vett isteni jogalap szempontjából alapvető volt. E téren egyrészt egy többszerzős válogatásra (Grebenyjuk, V. P. (ed.), *Panyegiricseszka lityeratura petrovszkogo vremeni*. Moszkva, 1979.), másrészt Feofán Prokopovics írásaira támaszkodtam (Jerjomin, I. P. (ed.), *Feofan*

Prokopovics. Szocsinyenyija. Moszkva-Leningrád, 1961.). Az elemzés során nagy hangsúlyt kapott a szónoklatok és a releváns metszetek egymást erősítő üzenetének feltárása.

Fontos vizsgálati aspektus volt továbbá (amint arra Hughes nyomán korábban már utaltam), hogy a cárok isteni jogalapjának (mint ahogy királyok isteni jogalapjának is) voltak olyan más megnyilvánulási formái az írott és képi forrásokon túl, ahol az öröklés elve adott esetben nem (vagy nem szükségszerűen) jelent meg, mégis a monarchikus hatalom isteni eredetének, szakrális jellegének és Istenhez hasonlatos voltának kérdése világosan megmutatkozott. A monarchikus hatalom ez utóbbi vonatkozásai véleményem szerint nem annyira a koronázási ceremóniában keresendők, hiszen ezek (értelemszerűen) ritka eseménynek számítottak, hanem a 17. század azon évenként ismétlődő vallási rituáléiban érhetők tetten, amelyekben a cár nélkülözhetetlen szerepet játszott. Ezek közt a legfontosabb az ún. *virágvasárnapi rituálé* volt, de különleges jelentőséggel bírt a már említett, szeptember 1-jén tartott *évbúcsúztató/újévi rituálé* is. Ez utóbbi azért, mert az egyházi kalendárium évente ciklikusan ismétlődő rituáléja esetenként közvetlenül magával a trónörökléssel kapcsolódott össze, minthogy a trónörökös bemutatásának aktusát, amely felváltotta a végrendelkezés korábbi gyakorlatát, ezzel kötötték össze a 17. században. Ezen megfontolás miatt kapott fontos szerepet a téma szempontjából releváns vallási rituálék bemutatása, Péter idején pedig a jórészt ezeket felváltó diadalmenetek ikonográfiájára való kitekintés.

Végül pedig a királyok isteni jogalapja nyugati ikonográfiájának oroszországi átvétele miatt szükség volt arra, hogy ennek az eszmének az írott és képi forrásokban való kifejeződését megvilágítsam egy bevezető fejezetben. Ennek során a 17. századi Anglia történetére vonatkozó írott forrásokat használtam fel (VI./I. Jakab, *Trew Law of Free Monarchies*. Edinburgh, 1598./ London, 1616.; John Burrell, *The Divine Right of Kings, Proved from the Principles of the Church of England. In a Sermon Preach'd at Thetford, January 30, 1683*. Cambridge, 1683.; William Sherlock, *The Case of the Allegiance Due to Sovereign Powers*. London, 1691.), valamint különböző nyelvterületen keletkezett jelképkönyveket (Henry Peacham, Georges Wither, Diego Saavedra), természetesen Cesare Ripa *Iconologia* című műve mellett, mely a koraújkori ikonográfia „bibliája” volt.

III.

Az értekezés új eredményei

Az örökletesség elve a trónutódlásban és a királyok isteni jogalapja egymással szorosan összefüggő, de korántsem azonos jelenségek voltak Európa-szerte a 17. század elején, amikor a Romanovok trónra kerültek. A két dolog közül az utóbbi bírt szélesebb értelemmel: az isteni jogalap ugyanis egy több elemből álló, teológiai megalapozottságú eszmerendszer és egyúttal bevett meggyőződés volt magáról a monarchia természetéről. Első lépésként tehát szükséges volt tisztázni a szakirodalom és a források alapján az említett két jelenség, a *trónutódlás vérségi elve* és az *istenti jogalap, pontosabban a királyok isteni jogalapja* közti különbségeket. Mindkét tekintetben Anglia történetéből vett forrásokkal és

példákkal éltem elsősorban, Anglia ugyanis (bár első látására furcsának tűnhet a megállapítás) jó „kontrollmintát” kínált a kortárs orosz viszonyok megértéséhez. Az összehasonlítás magyarázata, a teljesség igénye nélkül, a következő: az öröklési rend pontos törvényi szabályozásának hiánya a 17. században mindkét monarchiában; a Stuartok és a Romanovok közt fennálló jó diplomáciai kapcsolatok; a kettős uralkodás gyakorlata mindkét esetben az 1680-1690-es években (Vilmos és Mária, illetve Péter és féltestvére, V. Iván személyében), amely új elvek megjelenéséhez vezetett mindkét helyen az isteni jogalap értelmezésében; a II. Jakab jogigényét támogató, ún. jakobita eszmék oroszországi visszhangja, végül pedig Nagy Péter angliai tartózkodásának hatása a cárra. Mindazonáltal, amint azt már említettem, az orosz viszonyokat saját premisszáin belül elemeztem és értelmeztem.

A szakirodalom és a források alapján kijelenthető, hogy az isteni jogalap tanításának lényege a királyok esetében röviden úgy foglalható össze, mint *„az uralkodói istenkegyelmiségnek, az isteni megbízatásnak valamint az Istenhez való hasonlatosságnak az egyedi kombinációja”*, (P. Wende) *ahol az uralkodó földi hatalma nem pusztán analógiája, hanem töretlen folytatása Isten mennybéli hatalmának*. A 17. században ugyanakkor Európa „tanúja volt egy hosszú folyamat végének, amelyben az örökléses legitimáció fokozatosan döntő kritériummá vált az uralkodónak, mint szuverénnek a méltóságához”. (S. Skalweit) Ezért sem véletlen tehát véleményem szerint, hogy a 17. században sokszor *külön-külön is említik Angliában* a források az *örökletes trónutódlást (hereditary succession)* valamint az *istenti jogalapot (divine right)*, bár az utóbbi általában magában foglal(hat)ta az előbbi elvet is a század vége előtt. Sőt, Angliában az isteni jogalap nem is volt szükségszerűen monarchikus, azaz nem kizárólagosan (bár túlnyomórészt) a királyok isteni jogalapját jelentette, hanem vonatkozhatott szűk értelemben a *magistratusokra*, még akár a monarchikus elv mellőzésével is, mint a *Commonwealth* (1649-1660) idején. Másfelől Angliában a királyok isteni jogalapjából a 17. század végén kiiktatható lett az öröklési rend kikezdetlenségének eszméje. Megjelent és népszerűvé vált a „Gondviselés isteni jogalapjáról” szóló nézet, amely különbséget tett a *de facto* és a *de iure* király közt, tagadva a primogenitúra elvét: eszerint az a személy volt a legitim uralkodó, aki az isteni Gondviselés által ténylegesen birtokolta a hatalmat, ami egyben jogcímet is adott neki. Egy non-monarchikus isteni jogalap viszont elképzelhetetlen volt Oroszországban a 17. században: az isteni jogalap csakis monarchikus lehetett, és a hatalomhoz való jogcím is kizárólag a férfinem örökletességének elvén alapulhatott. Ez utóbbi csak Péter uralkodásának végén változott meg, de a monarchikus elv akkor is kizárólagos maradt. Az isteni jogalap közös, teológiai eredete (Biblia) is megkövetelte, hogy európai kontextusba helyezzük *az orosz cárok isteni jogalapjáról vallott felfogást*, melynek révén kiütköztek az imént említett különbségek. A közös teológiai eredet tehát *nem jelentett azonosságot*, továbbá az orosz vallási szimbolizmus nagy eltérést mutatott a 17. század vége előtt a nyugati kultúrkörrel összehasonlítva.

Az összehasonlítás fő oka természetesen nem más, mint Oroszország nyugatosodása, ami a vallási szimbolizmust is erősen érintette. Itt nemcsak arra kell gondolnunk, hogy ennek hatására megjelentek olyan Szentháromság-ábrázolások, amelyek korábban vagy ismeretlenek (három különböző korú király képében, vagy szivárvány formájában megjelenítve) vagy éppen tiltottak voltak (az Atya idős férfiként történő ábrázolása), hanem arra is, hogy a

szintén (de más okból) tiltott antik istenekkel való összehasonlítás is polgárjogot nyert az uralkodói hatalom ábrázolásában – ez utóbbi terén Péter idején kulcsszerepet kapott Hercules és Mars. Az összehasonlítás során tehát nagy súlyt helyeztem az ikonográfiára, minthogy ez Péter idején kb. 1700 után forradalmian új, nyugati mintákat követett.

Mihail Romanov megerősítő iratának részletes elemzése révén első ízben tártam fel a forrás legitimációs elemeinek spektrumát. Így azonosítottam: 1.) az Augustustól való leszármazást a Rusz első uralkodóján keresztül; 2.) az utolsó cárral való rokonságot; 3.) ennek külön elemeként az Anasztáziával való rokonságot; 4.) az atyai áldást; 5.) a cár anyjának patrónus szerepét; és 6.) persze mindenekelőtt Isten akaratát, ami 7.) a gyűlésen történő választással realizálódott, és 8.) az anyaméhben történő kiválasztással kezdődött. Ezek az elemek vagy külön-külön, vagy valamely kombinációban más korabeli forrásokban is fellelhetők voltak ugyan, de egyetlen dokumentumban sem fordultak elő ebben a komplex formában. Rámutattam továbbá, hogy ezek az elemek egyáltalán nem jelentettek ellentmondást a kortársak számára, minthogy végső soron egy fő rendezőelv, az isteni elrendelés különféle manifesztációiként lehetett tekinteni rájuk.

A 17. századi cárok, ellentétben Rurikida elődeikkel, a Kalityics dinasztiával, nem készítettek végrendeleteket, amelyekben utódjukat kijelölték: 1613-1682 közt az ún. *bemutató* volt az a ceremónia, amely felváltotta a végrendelezés korábbi gyakorlatát. Rámutattam, hogy a trónörökös bemutatására a hatalom erősen perszonális felfogása miatt volt szükség: az új dinasztia esetében vizuálisan demonstrálni kellett a cári vér kontinuitását, azaz meg kellett mutatni az utódnak kijelölt cárevics „természetes testét”, hogy elkerüljék az álcárok fellépését, mivel a „politikai test” fogalma legfeljebb csak embrionális formában létezett. A bemutatás ceremóniája (ebből három volt a 17. században) nem maradt ugyan állandó, de Alekszej idején (1667, 1674) időpontját tudatosan szeptember 1-jére, az újév kezdetére időzítették, ezáltal pedig összekötötték az egyik ciklikus vallási rituáléval. Alekszej Mihajlovics 1642-es bemutatása, úgy tűnik, nélkülözte a vallási-ceremoniális vonatkozásokat, Alekszej Alekszejevicsé 1667-ben már az újévi rituálé, tehát az egyik legfontosabb vallási processzus keretében történt. Sőt, Alekszej cár orvosának, a skót Samuel Collinsnak a leírása alapján arra lehet következtetni, hogy már itt megjelent a *Lobnoje meszto* – ami a Golgota orosz megfelelője, „ikonotoposza” volt – kitüntetett szerepe. Fjodor bemutatása (1674), úgy tűnik, kombinálta az újévi és a virágvasárnapi rituálét, s az a tény, hogy Fjodor esetében a *Lobnoje meszton* történt a bemutatási ceremónia lezárása, a „Moszkva az Új Jeruzsálem” „ikonotoposz” újabb bizonyítéka, mely utóbbi problematikát más vonatkozásban Valerij Lepahin mutatta be részletesen.

További eredmény, hogy 1663-1668 közt egy erős legitimációs hullámot mutattam ki, melynek célja Alekszej cár részéről az volt, hogy saját és dinasztiája hatalmát megerősítse. Ez a törekvés írott és képi forrásokban is megfogható. Első állomásának az 1663-as Moszkvai Biblia kiadását tekintem, melynek címlapján (a kétfejű sasos orosz címer mellén) levő lovas ábrázolásban egyértelműen Alekszej cár ismerhető fel, ami kívívta az Alekszejjel ekkor már 1658 óta konfliktusban álló, és 1660-ban egy orosz zsinat által letett Nyikon pátriárka rosszallását. A sort az *Orosz Sas* című mű, majd Gribojedov krónikája valamint Usakov említett ikonja folytatta. Bár a cári hatalom ideológiai megerősítésének oka a cár és Nyikon

pátriárka konfliktusa volt, rámutattam egy másik tényező alapvető jelentőségére is az ideológiában, amit nem szabad figyelmen kívül hagyni az 1660-as évektől: ez pedig az oszmánokkal való erőteljesebb konfrontáció volt. Az oszmánok, mint a pogányság megtestesítői elleni harc eszméje, melyben Oroszországnak egyetemes jelentőségű küldetése volt, világosan megjelenik az *Orosz Sas* című műben – amellet, hogy a ciklus *Enkomion* elnevezésű, rövid lélegzetű prózai egysége az isteni jogalap legfontosabb megfogalmazásának tekinthető Alekszej idején, amelyben a cárok isteni jogalapjának minden fontos tradicionális eleme megtalálható. Ugyanakkor a mű fordulópontot jelentett Oroszországban az antik mitológia pogány isteneinek szerepeltetése, valamint az orosz címersas mint jelkép középpontba állítása miatt.

A 17. századi metszetek kapcsán rámutattam, hogy az 1661-es Kijevi Patyerikon kompozíciója már majdnem teljesen tartalmazta azokat az elemeket, amelyek a későbbiekben az ukrainai és (ukrán hatásra) a moszkvai metszetek alapmotívumai lettek: Krisztus (vagy egyedül, vagy a Szentháromság egyik személyeként), az Istenszülő (szárnyakkal vagy anélkül), a kétfejű sas a három koronával (és a hatalom attribútumaival, ritkábban anélkül), a sas mellén, vagy tőle különállóan a kopjás lovas (aki a kortársak felfogásában a cárt, illetve annak örökösét szimbolizálta). Ugyanakkor mindez már az 1660-as évektől kibővült az *éppen regnáló cár felismerhető ábrázolásával* (vagy *egyedül, vagy családjával, illetve őseivel*), sok esetben kifejezetten oszmánellenes kontextusban, mely utóbbi vonatkozást csak erősítették az oszmánokkal vívott háborúk. Ugyancsak fontos az 1661-es címlap hatása a későbbi metszetekre a bibliai eredetű feliratok vonatkozásában. Az oszmánellenesség domináns témává válása ugyanakkor előtérbe helyezte az isteni jogalap ideológiájában Nagy Konstantin alakját, illetőleg az ő személyéhez kapcsolt ún. Konstantin kereszt kultuszát Oroszországban, ami még Nagy Péter idején is erős volt.

Gribojedov munkájáról, mint említettem, a korban azt írták, hogy „*a hithű és kegyes Romanov nemzetség fokozatainak könyvét készítette el.*” Fontos hangsúlyozni azonban, hogy Gribojedov nem egyszerűen átvette a *Fokozatok Könyve* struktúráját, amint Kohut írja, de nem is nélkülözte azt, mint ahogy Szirenov állítja, hanem *adaptálta*, mégpedig több szempontból is. Nevezetesen úgy, hogy alkalmas legyen a cár és az egyház közti új – Nyikonnak az 1666-os moszkvai zsinaton történt letétele kapcsán beállt – viszony megjelenítésére. Nemcsak az fontos, hogy mit és hogyan írt Gribojedov, hanem az is, hogy mit mellőzött krónikájában. Gribojedov írása révén egyrészt betekintést nyerhetünk a „*prikáz szempontú*” történetírásba, nevezetesen abba, hogy felfogása mennyiben hasonlított vagy különbözött az egyházi közegben keletkezett és általa is felhasznált narratív források látásmódjától; másrészt pedig választ kapunk arra, hogy Alekszej és Nyikon konfliktusa miként csapódott le egy hivatalos megrendelésre készült narratív forrásban. Gribojedovnál ugyanis, szemben a *Fokozatok Könyvével*, egyáltalán nem esik szó sem a tartalomjegyzékben sem a fejezetek elején az *uralkodók mellett metropolitákról mint a narratívát strukturáló személyekről*. Az egyedüli kivétel Mihail cár apja, Filaret pátriárka, aki viszont a rokonság miatt fontos, nem annyira magának a pátriárkai hivatalnak a jelentősége miatt. A különbség magyarázata véleményem szerint abban rejlik, hogy míg a *Fokozatok Könyve* narratívája egyértelműen a bizánci szimfónia elvére épült, s ezt már maga a mű szerkezete (az

uralkodókkal és a metropolitákkal való tagolás) is tükrözi, addig Gribojedovnál a metropolitáknak/pátriárkáknak egyáltalán nem jut olyan különleges szerep, mint a *Fokozatok Könyvében*. Sőt, az egyházi hierarchia élén álló metropoliták/pátriárkák szinte teljes háttérbe szorítását tapasztalhatjuk Gribojedovnál, amit feltehetően Alekszej és Nyikon éppen akkoriban lezárult konfliktusa, a szimfónia hiánya magyarázhat: Gribojedov nem nevezi meg még magát a hivatalban levő orosz pátriárkát sem, pedig a trónörökös 1667-es bemutatása kapcsán megemlíti részvételét a ceremóniában. Ez azért is érdekes, mert az 1667-es újévi rituálé (amelyben a pátriárkának fő szerepe volt) és a bemutatás jelenti a mű kulminációs pontját, amely így a 36. fokozattal zárul. Minthogy a *Fokozatok Könyve* esetében is tudatos, vallási indíttatású volt a 17-es szám kiválasztása, feltehető, hogy volt ilyen tudatosság Gribojedov esetében is. A keresztény számmisztikában különböző jelentésekkel bír a 36-os szám. A Jelenések Könyve 36 látomást tartalmaz, míg ugyancsak 36 volt azon napok száma, melyeket Jézus a sivatagban töltött; végül pedig az örökkévalóságot, az idők végtelenségét is jelenti ez a szám. Minthogy Gribojedovnál a 35. fokozat az újévi rituálé és a bemutatás, a 36. pedig a cár és az egyháziak kölcsönös imája, amely „Amennel” zárul, így valószínűnek tartom, hogy a 36 fokozatra való tagolás nem volt véletlen, és az utóbbi értelmezés jöhet leginkább szóba. Ugyanis maga az újévi rituálé is Isten örökké való áldását volt hivatott kifejezni.

Alekszej cár Nyikonnal való konfliktusának lezárulása adja meg Szimon Usakov ikonjának elemzéséhez is a szűkebb kontextust. Az ikon az ún. *Jessze-fája* motívum adaptációja révén az orosz történelem eszkatologikus ábrázolását nyújtja Iván Kalitától és Péter metropolitától kezdve, de az üdvtörténetnek a dinasztia szentsége mellett integráns része az orosz föld szentsége is, ami az ikonon levő szentek sokaságában és különböző típusaiban jelenik meg. A múltbeli szimfónia (Iván Kalita és Péter metropolita mint alapítók megjelenítése) ugyanakkor éles ellentétben áll a jelen viszonyaival: a jelen ábrázolása a kép alján látható, két oldalt, ahol az éppen regnáló Alekszej cár és családja imával fordulnak Krisztushoz illetve az Istenszüllőhöz. Nincs ott viszont Alekszej mellett az akkori egyházi hierarchia legfontosabb tagja, a pátriárka, a letett Nyikon pátriárka koronájára pedig igen hasonlít a Krisztus kezében levő korona alakja, akihez Alekszej fordul fohással, mégpedig az ikon egyik kulcsfeliratával: „*Mentsd meg Uram a te népedet, és áldd meg a te örökségedet.*” (Zsoltárok Könyve 29:9.) Ez az Aranyszájú Szent János liturgiájából származó fohász, amit Alekszej cár szájába ad az ikon, a normál liturgiában a pap részéről hangzik el az istentisztelet során, ezért ennek fontos kihatása van az ikon értelmezésére: az, hogy Alekszej kvázi papi szerepben tűnik fel, a szimfónia megbomlására és a cár pozíciójának fontosságára utal az Üdvözülés szempontjából. Usakov ikonjának jelen idejű síkja tehát éppen azt hangsúlyozza, hogy nem a cár valamint a pátriárka közti harmónián, hanem egyedül a cár és családja kegyességén függ az Üdvözülés. A cári hatalom javára történt súlyponteltolódás ténye mellett az élő személyek ábrázolása az ikonon egyben a dinasztia szakralizációjának fontos eleme.

Az előbbieken leírt változások (a cár és a dinasztia szakralizációja, oszmánellenesség beemelése) ellenére az isteni jogalap lényegileg változatlan maradt Alekszej idején is: a cári hatalom „krisztocentrikus” felfogását jól szemlélteti Usakov imént elemzett ikonja. A

trónutódlás kérdése (mely az Isten által szentesített vérségi elven, azon belül pedig a férfi nem öröklési jogának kizárólagosságán alapult) a korszak Oroszországában először a precedens nélküli kettős cárság idején eredményezte új politikai-teológiai koncepciók megjelenését, következésképp a cárok isteni jogalapjának átértelmezését, mégpedig a régens Szofja (1682-1689) hatalmi ambíciójának megjelenítésére. Szofja és köre arra törekedett, hogy a Szófia, tehát az Isteni Bölcsesség feminin értelmezése révén – a régens Szofja neve ugyanis ezt jelentette, magát a teológiai fogalmat pedig az orosz ikonok főként trónuson ülő nőalakban ábrázolták, koronával és jogarral – Szofja idoneitását a középpontba állítva felülírja a cárok „krisztocentrikus” hatalomfelfogását. A törekvés, hogy megalapozzák a saját jogon való női uralmat, a Szófia ikonok burjánzása mellett újfajta kifejeződési formát is nyert, mégpedig önálló metszetek vagy könyvek címlapjának formájában – szemben az ikonok korábban hegemon szerepével az ideológia képi kifejeződésében. Az itt leírt jelenség nem volt ismeretlen a kutatás számára, viszont új eredménynek tekinthető azon metszet értelmezése, amely Szofja ún. koronázási portréjaként ismert. Véleményem szerint ez a metszet, amelyen Szofja portréjának keretét a kétfejű sasos orosz címer adja, azért fontos, mert az uralkodói ambíciók kifejezésére szolgáló kétfejű sas szárnyai egyben a Szófia ikonok szárnyaiként is értelmezhetők. Ugyancsak fontosnak tartom a metszeten szereplő dicsőítő vers kapcsán, hogy az Szofja érdemeinek hangsúlyozásában már kilép az ortodox kultúrkörből, amikor a női uralkodók történelmi példáival él, ráadásul nem keresztény precedenst is említve.

A nyomtatás elsőrendű szerepet kapott a trónutódlásra vonatkozó képi források terén az 1680-as években, s ez a gyakorlat később sem szakadt meg. Nemcsak pusztán azért, amint ezt korábban vélték, mert Péter felismerte az új médium által nyújtott lehetőséget egy nyugatias hatalmi imázs kialakításában. Sikertől bizonyítanom ugyanis, hogy egyes metszetek az 1690-es években a régi „krisztocentrikus” ikonográfia elemeit alkalmazva, éppen ellenpontként szolgáltak az akkor már kolostori fogságban levő Szofja korábbi hatalmi ambícióit legitimáló (teológiai allegóriákban kifejeződő) nézeteknek. Emellett, természetesen, Péter igyekezett megsemmisíteni azokat a metszeteket, amelyek Szofját felségárulást kimerítő kontextusban ábrázolták. Az a kevés metszet, amely az 1690-es évekből ismert, a dinasztia férfitagjainak uralkodói jogát és a férfiági öröklést hangsúlyozta. Ugyancsak rámutattam, hogy a Péter–kőszikla motívum reneszánsza, amely az 1700-as évek elejétől vált általánossá Péter cár hatalmának dicsőítésében, valószínűleg közvetlen ellenreakció volt a Szofja–Szófia (*nomen est omen* alapon nyugvó) legitimációs kísérletre. Azért volt szükség ennek hangsúlyozására, mert egy Szofja régenssége idején keletkezett és ráadásul szélesebb hatást gyakorló írásmű, éppen Péter cár Szofjának való alárendelődését alátámasztandó használta a Péter–kőszikla motívumot, az Isteni Bölcsességet (Szófiát) trónuson ülő nőalakként ábrázoló ikon allegorikus értelmezése során. Eszerint ugyanis Péter volt az a kő, amelyen az Isteni Bölcsesség, azaz Szofja trónja állt. Nem véletlen tehát, hogy Szofja bukása után már egy 1693-as metszeten megjelenik a kő ábrázolása ezzel a felirattal: „*Te Péter vagy, és én ezen a kősziklán építem fel a hű cárok trónját.*”

Az isteni jogalap hirdetése azonban, az öröklés témája nélkül is, sőt, mondhatni attól függetlenül, fő célja volt a péteri kor metszeteinek az 1700-as évek elejétől kezdődő új érában is, amely azonban túlnyomórészt, de nem kizárólag, nyugati ikonográfiai elemeket használt.

Ebben alapvető fontosságra tett szert az angyalok általi koronázás, amit nemcsak a hatalom, hanem egyúttal a katonai győzelem, a dicsőség kontextusából is szükséges értelmezni Péter esetében, hiszen Pétert 1700 után szinte mindig uralkodói attribútumok nélkül, katonai vezetőként ábrázolják a metszetek, azaz *imperator*ként, a szó eredeti értelmében.

A szimbolika átalakításában kulcsszerepe volt Nagy Péter 1705-ös szimbólumkönyvének, melynek címlapját a nemzetközi szakirodalomban először elemeztem ikonográfiai szempontból. A bilingvis (latin, orosz) címlap ugyanis az új uralkodói ideológia egyik legfontosabb képi kifejeződése volt, Oroszországban és a külföld felé egyaránt, mely Péter ellenfelének, XII. Károly svéd királynak címzett kódolt üzenetet is tartalmazott. A Pétert *imperator*ként ábrázoló központi képet 8 medalion veszi körül, melyek az ún. jelmondatos kép műfajába tartoznak, és amelyeket a Péter portré viszonylatában kell értelmezni. Ráműtöttem, hogy a medalionok képi ábrázolásaiban miként ötvöződtek a 17. századból örökölt ideológiai elemek (mint az oszmánellenesség, az uralkodó – Nap metafora) a nyugati szimbolizmus elemeivel (Péter mint Hercules) valamint a trónöröklés kérdésével. Ez utóbbit az a medalion képviseli, ahol egy nagy sas, fiókáját megragadva repül a Nap felé, hogy próbára tegye: így derül ki ugyanis, hogy méltó utóda lesz-e a fióka, amit azzal bizonyíthat, hogy képes lesz belenézni a Napba. Ez az idősebb Pliniustól származó nézet szolgált az örökletes hatalom és az idoneitás kérdésének megvilágítására, ami Pétert már jóval azelőtt foglalkoztatta, hogy 1715-1716 folyamán a viszonya elmérgesedett idősebb fiával, Alekszejjel. Ugyanez a szimbolika jelenik meg, csak nyelvi kép formájában, Péter Safirov 1717-es művének előszavában, de itt már nem Alekszejre, hanem Nagy Péter másik fiára, Péter Petrovicsra vonatkoztatva.

A jelmondatos kép lényegéhez ugyanakkor hozzátartozott a miszticizmus, s ez mind a címlap rejtett üzenetben, mind annak számmisztikájában megfigyelhető. Az előbbi egyértelmű bizonyítéka az a csakis nagyítás esetén látható *as* (latin: pénz) szó az egyik medalionon (annak a felhőből kinyúló páncélozott karnak a markán, amely egy kardot és egy olajágot tart), ahol a medalion latin felirata így szól: *Ad utrumque paratus*. A felirat tehát vonatkozhat magára Péterre, de a pénzre is (*Petrus/As ad utrumque paratus*), azaz mind a cár, mind a pénz készen áll a háborúra és a békére egyaránt. Ami a számmisztikát illeti – mint említettem, a Péter portrét 8 medalion veszi körül –, a Bibliában a 8-as szám az *új kezdet*, az *új élet*, egy *új kor* szimbóluma, mivel Noé bárkáján 8 ember élte túl az Özönvizet: Noé és felesége, három fia és azok feleségei. A pogány antikvitásban a 8-as szám a *Paradicsom*, a *beteljesedés* száma volt. A medalionok száma tehát mind a keresztény, mind az antik számmisztika alapján harmonizál a címlap egészének üzenetével, ami a következő: *Péter, terhes hivatalának szolgálata révén (orosz Herculesként), harc révén vezeti a dicsőség, egy új kor, az „Aranykor” (Nap a zeniten) felé Oroszországot*.

Részben e jelképkönyv hatásának, részben pedig a direkt átvételeknek tudható be – ez utóbbi legközvetlenebbül az Oroszországban foglalkoztatott külföldi mesterek révén érvényesült – az az átalakulás, amely a szuverenitás ikonográfiájában bekövetkezett. Amint arra Peter Goodrich friss monográfiájában rámutatott, a koraújkori nyugati *jelképirodalom* sajátossága volt a szuverenitás forrásának elrejtése: ennek egyik eleme az volt, hogy nem jelenítették meg *arccal* a szuverenitás forrását, a másik pedig az ábrázolásmódnak az

absztrakció felé való elmozdulása, aminek végpontját Istennek az alaktalan fény formájában történő ábrázolása jelentette. A cárok isteni jogalapjának kb. 1700 előtt készült metszetein valamint az általam elemzett ún. politikai ikonokon (mint Usakové) a hatalom forrásának megjelenítése azonban még döntően antropomorf formát öltött (pl. az Atya-Isten öregemberként, vagy a Szentháromság három különböző korú királyként való ábrázolása révén). Ezután viszont az *arctalan* (felhőből kinyúló kéz vagy kar, mint az 1705-ös jelképkönyv címlapján, illetve a mindent látó szem), valamint az *absztrakt* ábrázolások domináltak: állandó elem lett az egyenlő oldalú háromszög (esetenként a *Bog* szóval) és a belőle sugárzó fény (sokszor fénycsóva alakban) motívuma. Péter személyes pecsétjével mintegy kanonizálta az új ikonográfiát, melyen egy fényt sugárzó háromszög látható, benne Jahve héber betűkkel írt nevével. Sok esetben az utóbbi két elem az angyalok általi koronázással együtt jelenik meg.

Péter a nyomtatásnak az ideológia kifejtésében betöltött szerepét nem korlátozta arra, hogy az metszetek formájában közvetítse a trónutódlás oly gyakran változó körülményeit: 1715-1722 közt minden fontos trónöröklési krízis írott formában is kifejezést nyert, a hivatalos állami dokumentumok mellett elsősorban az e tárgyban elhangzott szónoklatok kinyomtatása folytán. Ezek a szónoklatok, az adott kontextus kívánalmain túl, nemcsak az új ideológia általános elveit jelenítették meg (az uralkodás deklarált célja Péter alatt a közjó lett), de gyakran kifejezetten utaltak is az isteni jogalap régi és új elemeire. Tipikus ebben a tekintetben Feofán Prokopovicsnak, Péter ukrán származású fő ideológusának 1716-os szónoklata, a „*Dicsőítő szónoklat Péter Petrovicsnak, a legnemesebb uralkodó cárevicsnek és nagyfejedelemnek születésnapja alkalmából*”. Ez a szónoklat Péter második házasságából származó fiának, a még csak egy esztendőes Péter Petrovics utódlásának az előkészítését szolgálta, Péter első házasságából származó fiával, a már felnőtt Alekszej cáreviccsel szemben. Megtalálható e forrásban a 17. századból örökölt metafora, amely a cári dinasztia vérvonalának folytatódását a növényvilágból vett motívumokkal írja le, de új elemként központi jelentőségre tesz szert az *ideonitás* eszméje is, amely itt már felülírja az elsőszülöttség jogát. Ráadásul az alkalmasság kritériuma nem más lesz, mint maga Péter alakja, a reformer cárhoz való hasonulás. Jól mutatja a régi szóhasználat új tartalommal való megtöltését ez a részlet:

„Van neked miért örvendezned, *Isten által adott* (bogomdannij) orosz egyeduralkodónk (*samogyerzsec rosszijszkij*)... Mert bizony ilyen élő reménységet adott neked az Úr, és a *te fiadban teljesítse ki azt* jó tetteiben, egészségben, hosszú uralkodásban, és *ami mindennél több, a te képmásodban és hasonlatosságodban* (vo obraze i podobii tvojom).” (Kiemelés tőlem. S.E.)

A „*képmás és hasonlatosság*” motívum a cárok isteni jogalapjának közhelye volt, Prokopovicsnál azonban ez alapvető transzformáción ment át és új értelmezést nyert. A 16-17. században még arra vonatkozott, hogy az olyan uralkodó, aki valláserkölcsei szempontból tökéletessé, azaz valóságosan is Istenhez hasonlóvá (annak képmásává és hasonlatosságává) válik, példaképként szolgál a kormányzottak számára, s kisugárzása révén megváltoztatja magukat az alattvalókat is. Ezáltal pedig az uralkodó létrehoz egy kvázi-paradicsomi állapotot, már itt a Földön. Prokopovicsnál viszont az uralkodásra való *gyakorlati*

alkalmasságban állt az uralkodó mint példakép szerepe, és a példakép nem annyira az alattvalók, hanem a trón majdani örököse számára jelentett követendő mintát. A *képmás* – *hasonlatosság* modell tehát itt már nem az átistenült, azaz a morálisan tökéletessé vált emberi képmásra vonatkozik, hanem konkrétan Péterre – azaz ő maga lesz a követendő példa. Az örökösnek is olyanná kell tehát válnia, mint Péter, akit a közjót szolgáló tettei tesznek példaképpé, azaz másként szólva, *reformer cárrá*. Az *alkalmasság* elve először felülírta a legidősebb fiú – mint jelen esetben –, később pedig már magának a férfiágnak az öröklési jogát is. Ettől kezdve ugyanis az öröklés kérdését érintő legfontosabb jogi dokumentumok is az *alkalmasság* kérdését állították középpontba.

Az idoneitás, különösen a bátor tettekben a cárhoz, Péterhez való hasonlatosság lesz az egyik alap, amelyre a cári propaganda Péter második feleségének, Katalinnak az önálló uralkodáshoz való jogát igyekezett felépíteni. Katalin bátorsága a hadviselés terén volt az egyik fő eleme ennek az imázsépítő politikának. A párhuzam sehol sem ütközik ki annyira, mint a következő két metszet kapcsán. A *Prokopovics nyomtatott genealógiája* néven ismertté vált metszet értelmezése során – amely Péter 9 csatáját jeleníti meg egy csúcsára állított háromszögben, ahol a csaták egy-egy lépcsőjét képezik a felfelé szélesedő talapzatnak, melynek tetején az angyalok által megkoronázott Péter áll katonai viseletben, fegyverek társaságában, míg két oldalon Péter őseinek ábrázolásai sorakoznak – rámutattam, hogy téves azt a *Fokozatok Könyve* koncepciójának képi megjelenítéseként értelmezni, bár ennek hatása tagadhatatlan. Míg ugyanis a *Fokozatok Könyvében* a dinasztia egyre növekvő szentsége a vezérfonal, amelynek révén az uralkodók mintegy a Mennybe érnek, addig itt Pétert győzelmei repítik oda. A metszeten a történelem mindenekelőtt Péter katonai sikereit jelenti, a kegyesség egyáltalán nincs jelen sem az ikonográfiában, sem az egyes uralkodók tetteinek lakonikus felsorolását tartalmazó (az uralkodók ábrázolásaihoz tartozó) feliratokban, továbbá a genealógia is csak másodlagos: mindössze Péter ősi vérvonalát hivatott megjeleníteni.

Teljesen egyértelmű a kapcsolat e metszet és azon metszet közt, amely Katalin számára készült a Szent Szinódus megbízásából, Péter halála után, és amely a kompozíció szempontjából *Prokopovics nyomtatott genealógiája* Katalinra adaptált változatának tekinthető. Ez Katalint Péterhez hasonlóan ábrázolja az orosz uralkodók sorában, fegyverek társaságában, akit a kijevi és moszkvai ősök fognak közre két oldalt. Az alsó részben található feliratban Katalin az *imperatrix* és *szamogyerzsica*, azaz *császárnő* és *egyeduralkodó* titulussal szerepel, és a felirat egyúttal „*Oroszország Második Olgájának*” is nevezi. Az elhunyt Péter képe közvetlenül Katalin feje felett látható, és az ő képmásán keresztül vetülnek a Szentháromságot jelképező háromszögből a napsugarak, az isteni kegyelem jelei, Katalinra. Ez teljes összhangban volt azon érmék üzenetével, amelyeket Katalin 1724-es koronázásán a jelenlevők közé szórtak, mivel az ábrázoláson az oltáron levő birodalmi korona körül ez állt: „*Istentől és a császártól*”.

A szónoklatok és a metszetek mellett azonban hiba lenne alábecsülni az ikonok szerepét Péter alatt a trónöröklés és az isteni jogalap terén, különösképpen az egyházi szférában a szerzetesek körében. A szentpétervári Alekszandr Nyevszkij kolostor egyik ikonja Szent Katalint ábrázolja, de Péter második feleségének, Katalinnak az arcvonásaival. Az ő trónutódlását előkészítendő, Szent Katalin alakja volt a másik kulcselem Péter számára ahhoz

– amint azt G. Marker kiválóan bemutatta –, hogy felesége isteni jogalapját kifejezze a trón öröklésére, és ezáltal megalapozza az önálló női uralkodás újdonságnak számító jogát. Bár Katalinnak ezt a jogát főként szónoklatok, metszetek hirdették, de amint ez a példa is mutatja, Péter nem mondott le az ikonokról sem, mint az ideológia tradicionális médiumáról. Sőt, hangsúlyozni kell, hogy nemcsak a szónoklatok és a metszetek erősítették kölcsönösen egymást, hanem a szónoklatok és a tradicionális médium, az ikon is: a Katalin névnapjára megrendelt évenkénti szónoklatok már csak az esemény vallási vonatkozása miatt is kiváló alkalmat jelentettek e kapcsolat erősítésére. Ennek egyik legjobb és legkorábbi példája az ugyancsak Feofán Prokopovicstól származó *„Dicsőítő szónoklat Szent Katalin nagyvértanú napján, a hites Katalin Úrnő, Összorosz Carica névnapjára”* (1717), amelyben így jelenik meg az említett kapcsolat:

„Mert látjuk, ó keresztények, hogy milyen is az Isten iránti és a közelállók iránti igaz szeretet, és mennyire különbözik a színlelt szeretettől... Mindig, amikor rácsodálkozunk a *Katalin ikonján megjelenő nagy szeretetre, akkor annak egy másik leképeződését is látjuk benned, hites úrnő, összorosz carica... Ennek a szent szűznek az ünnepnapját köszöntjük, de látjuk az erkölcsökben hozzá hasonlót is.*” (Kiemelés tőlem. S.E.)

A régi és az új médiumok alkalmazása, amint láthattuk, alapvető szerepet játszott Szofja kísérletében is, hogy az önálló női uralkodás jogát megalapozza. Ami nem sikerült Szofjának, Alekszej cár törvényes leányának, az sikerült Katalinnak, a litván parasztlánynak, Péter második feleségeként. A siker fontos tényezője volt a régi és az új médiumokban rejlő lehetőségek kiaknázása, ami elképzelhetetlen lett volna azon „forradalom” nélkül, amely a nyomtatás terén Péter idején bekövetkezett. Az érem másik oldalát viszont Péter reformjai jelentették, amelyek közül a kérdés szempontjából döntően tartom a tradicionális orosz egyházi hierarchia meggyengülését: Péter nemcsak a pátriárkai tisztség betöltését szüneteltette (1700), majd magát a pátriárkátust is megszüntette (1721), hanem a magas klérus személyi állományát ukrán híveire cserélte le, akik (mint fő segítője, Prokopovics is) támogatták politikáját. Az egyház 1700 utáni meggyengülését világosan jelzi az a fontos különbség, amely az isteni jogalap 1700 előtti és utáni metszetei közt szembetűnő: nevezetesen, hogy az *egyházi hierarchia szinte teljességgel eltűnik az 1700 utáni ábrázolásokról*. A metszeteken a cár illetve családja, később pedig Katalin isteni jogalapja független volt az ortodox egyház áldásától, éppen attól, aminek hiányában korábban Szofja kísérlete elbukott az önálló uralkodásra, a pátriárka és a hagyományokhoz ragaszkodó klérus ellenállása miatt.

IV. Az értekezés témaköréhez kapcsolódó publikációk és fontosabb előadások

(A Ph. D. fokozat (1997) megszerzése óta)

Publikációk

Könyvek:

- 1., Kiss Gergely – Radó Bálint – Sashalmi Endre: *Abszolutizmus és isteni jogalap*. Bp., METEM, 2006.
- 2., Font Márta – Sashalmi Endre: *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*. Bp., Pannonica Kiadó, 2006.
- 3., *Trónöröklés és isteni jogalap Nagy Péter uralkodása idején. Az írott források és az ikonográfia tükrében*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2013.

Tanulmányok:

- 1., Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap: a 16-17. századi moszkvai hatalmi ideológia jellemzői és tipológiája. *Aetas* (1998/1.) 48-66.
- 2., 16th-17th-Century Muscovite Ideology of Power in European Perspective. In: Gy. Szvák (ed.): *Meszto Rosszii v Jevrope/ The Place of Russia in Europe*. Budapest, 1999. 166-172.
- 3., A szerződéselmélet és az orosz hatalmi ideológia nyugatosodása Nagy Péter alatt. In: Fischer F. - Majoros I. - Vonyó J. (szerk.): *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Pécs, 2000. 559-567.
- 4., Az uralkodói hatalom új ideológiája Nagy Péter alatt. In: Újváry Zs. (szerk.): *Ezredforduló-századforduló-hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Piliscsaba, 2001. 100-140.
- 5., Some Remarks on the Typology of Official Petrine Political Ideology. In: Gy. Szvák (ed.): *Rosszija i Jevrazija /Russia and Eurasia*. Budapest, 2001. 233-243.
- 6., Útban egy új hatalmi ideológia felé: a moszkvai hatalomfelfogás elemei és nyugati hatások „Avraamij szerzetes füzetében” (1696). *Aetas* (2003/1.) 41-56.
- 7., Towards a New Ideology. Muscovite Notions of Rulership and Western Influences in “Avraamij’s Missive” (1696). In: Gy. Szvák (ed.): *Moszkovija: Szpecifika razvityija/ Muscovy: Peculiarities of its Development* Budapest, 2003. 143-154.
- 8., Contract Theory and the Westernization of Russian Ideology of Power under Peter the Great. *Specimina nova. Pars Prima. Sectio Mediaevalis* II. Pécs, 2003. 89-100.
- 9., A „jó cár” eszméje a Romanovok alatt 1613-1905. In: Csibi N. - Miszler T. (szerk.): *Orosz arcképcsarnok. Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok* 3. Pécs, 2004. 15-39.

10., „Tulajdonosi dinaszticizmus” és államfogalom a 17. századi Oroszországban. *Századok* (2004/4.) 894-919.

11., A politikai bűncselekmény fogalma az 1649-es orosz törvénykönyvben. *Világtörténet* (2004/1.) 31-43.

12., Voznyikovenyije igyei dogovora v oficialnoj igyeologii vlasztyi pri Petre Pervom. In: O. Havanova (ed.): *Vosztocsno-jevropejszkije monografii*. 3. Moszkva, Rosszijszkaja Akagyemija Nauk, 2005. 186-193.

13., Some Remarks on “Proprietary Dynasticism” and the Development of the Concept of State in 17th-Century Russia. (Richard Pipes’s Interpretation of Muscovy and the European Perspective) *Specimina nova. Pars Prima. Sectio mediaevalis* III. 2005. 157-194.

14., La succession dans la Russie moscovite, 1425-1613 In: F. Lachaud - M. Penman (eds): *Making and Breaking the Rules: Succession in Medieval Europe, c. 1000-c. 1600*. Turnhout, Brepols Publishers, 2008. 145-161.

15., Az autokrácia ideológiája a tradíció és a modernizáció szemszögéből Nagy Pétertől 1906-ig. Megjegyzések a hivatalos orosz hatalmi ideológia kérdéséhez. In: Bodnár E. - Demeter G. (szerk.): *Modernizációs utak a 18-20. században*. Debrecen, 2008. 14-26.

16., ‘God is High Up. The Tsar is Far Away.’ The Nature of Polity and Political Culture in 17th-Century Russia. A Comparative View. In: W. Blockmans, - A. Holenstein, - I. Mathieu (eds): *Empowering Interactions. Political Cultures and the Emergence of the State in Europe 1300-1900*. London, Ashgate, 2009. 131-147.

17., God-Guided Contract and Scriptural Sovereignty: The Muscovite Perspective of *Pravda voli monarshej v opredelenii naslednika derzhavy svoej*. *Specimina nova. Pars Prima. Sectio Mediaevalis*. V. 2009. 139-150.

18., Azov után (1696), Poltava (1709) előtt: A hatalom új ikonográfiája Nagy Péter jelképkönyvének (1705) címlapja alapján. In: Miszler Tamás - Sashalmi Endre (szerk.): *A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történelemben*. Pécs, 2010. *Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok* 5. 125-150.

19., Az abszolutizmus: az abszolút monarchia elmélete. In: Képes György (szerk.): *Az abszolutizmus*. Bp., Gondolat, 2011. 13-67.

20., Russian History in an Engraving: The Pechatnoe “Rodoslovie” (1717) of Feofan Prokopovich. In: Gyula Szvák (ed.): *Historians and the World – The World of Historians in Russia and Central and Eastern Europe*. Budapest, 2012. 99-108.

21., The Frontispiece of Peter the Great’s *Simvoly i Emblemata* (1705): An Iconographical Analysis. *Canadian-American Slavic Studies* vol. 47(4), 2013/4. 459-472.

22., Écrire et pindre l’histoire russe: l’ Histoire des tsars et princes du pays russe de Fedor Griboedov et l’Arbre de l’État russe de Simon Usakov (1668-1669) In: Gonneau P.- Rai, E. (eds): *Écrire et réécrire l’Histoire Russe*. Párizs, Institut d ‘Études Slaves. 2013. 53-64.

Előadások:

1998 – Leeds, Medieval History World Congress

“Proverbs as Means of Understanding 16th-17th -Century Muscovite Ideology”

1998 – Pécs, Nemzetközi Ruszisztikai Konferencia

“Igyeologija carszkoj vlasztyi v poszlovicah 17-go veka”

1998 – Budapest, ELTE, Ruszisztikai Központ, “The Place of Russia in Europe”

“16th -17th -Century Muscovite Ideology of Power in European Perspective”

2000 – Eger, Magyar-Orosz Történész Vegyesbizottság Konferenciája

“Voznyiknovenyije igyei dogovora v oficialnoj igyeologii vlasztyi pri Petre Pervom”

2000 – Budapest, ELTE, Ruszisztikai Központ, “The Place of Russia in Eurasia”

“Some Remarks on the Typology of Official Petrine Political Ideology”

2000 – Tampere, ICCEES VI World Congress

“Contract Theory and the Westernization of Russian Ideology of Power under Peter the Great”

2002 – Cambridge, BASEES

“The Emergence of Social Contract and the Westernisation of Russian Ideology under Peter the Great”

2002 – Budapest, ELTE, Ruszisztikai Központ, “Muscovite Russia”

“Towards a New Ideology: Muscovite Notions of Rulership and Western Influences in Avraamij’s Missive” (1696)

2003 – Pécs, PTE Történészceh, „Orosz arcképcsarnok”

A „jó cár” eszméje a Romanovok alatt 1613-1905

2004 – Budapest, ELTE, Ruszisztikai Központ, “New Trends in the Study of Russian History”

“Proprietary Dynasticism and the Development of the Concept of State in 17th-Century Russia”

2005 – Ascona (Monte Verita) (Svájc) - University of Lugano, “Statebuilding from below 1300-1900”

“God is High Up the Tsar is Far Away”: Channels of Political Communication and Political Integration in Russia from cc. 1550 to 1700”

2005 – Cambridge, BASEES

“Divine Right in Muscovite Russia”

2005 – University of Aberdeen, School of Divinity and History (Research Seminar-meghívásos előadás)

“Divine Right in Russia: Muscovite and Petrine”

2006 – London, Institute of Historical Research (Sorbonne and Stirling University)
“Succession in Medieval Europe cc. 1000-1580”
“*Succession in Muscovite Russia, 1425-1613*”

2007 – University of Stirling, History Department (Research Seminar - meghívásos előadás)
“*17th-Century Muscovite Polity in European Perspective*”

2007 – Institute of Advanced Studies in the Humanities, Edinburgh
“*17th-Century Muscovite Political Culture in European Perspective*”(egyéni intézeti előadás)

2009 – Pécs, PAB, Kelet-és Közép-Európa Története Munkabizottság, „A poltavai csata jelentősége a svéd és az orosz történelemben”
„*Azov (1696) után, Poltava (1709) előtt: a hatalom új ikonográfiája Nagy Péter idején*”

2009 – Budapest, ELTE ÁJK, „Az abszolutizmus kormányzati rendszere”
„*Az abszolút monarchia elmélete*” (meghívásos előadás)

2009 – Cambridge, BASEES
“*The Muscovite Perspective of ‘Pravda voli monarshej’: God-Guided Contract and Scriptural Sovereignty*”

2010 – Budapest, ELTE, Ruszisztika Tanszék, “The Role of the State in Russian History”
“*The Frontispiece of Peter’s Simvol i Emblemata (1705): An Iconographical Analysis*”

2010 – Giessen, “Identitätskonstruktionen in Medien und Öffentlichkeit” (workshop - meghívásos előadás)
“*‘From Tsar to Emperor’: The Change of the Public Image of the Ruler in Russia from the mid-17th-Century to Peter the Great and its Consequences*”

2012 – Párizs (Sorbonne) “Writing and Rewriting Russian History, from Ivan the Terrible to Klyuchevsky” (meghívásos konferenciaelőadás)
“*Written and Visual Representations of Russian History in the 1660s: Fedor Akimovich Griboedov’s ‘History of the Tsars and Princes of the Rus’ Land’ and Simon Ushakov’s Icon called ‘The Planting of the Tree of the Muscovite State’*”

2012 – Bécs, Institute for Human Sciences (meghívásos előadás)
“*‘From Tsar into Emperor’: The Secularization of the Public Image of the Ruler in Russia under Peter the Great?*”

2012 – Budapest, ELTE, Ruszisztikai Tanszék “The Historian and the World, the World of the Historian”
“*Russian History on an Engraving: The Pechatnoe ‘Rodoslovie’ (1717) of Feofan Prokopovich*”

2012 – Pécs, Fond Russzkij Mir, Nemzetközi konferencia
“*Ikonograficeszkij analiz obloznoj gravjuri: Szimvoli i emblemata (1705) Petra I-go*”